

Cover Page

विविधक्षेत्रेषु सूचनासम्प्रेषणप्रविधेः भूमिका (Role of I.C.T in Various Areas)

प्रो. पि.वेङ्कटरावः, आचार्यः(शिक्षाशास्त्रविभागः), राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपति:
Email – venkatsvp@gmail.com , Contact no - 8985322135

परिवर्तनशीलप्रपञ्चेऽस्मिन्कस्यापि देशस्योन्नतिस्तस्य देशस्य शिक्षायाः गुणवत्तायाः (Quality) रीतिश्चोपरि आश्रिता भवति। जगदिदानीं वैज्ञानिकयुगत्वेन (Scientific World) साङ्केतिकयुगत्वेन परिकल्प्यते। पूर्वन्तादृशं सौकर्यं नासीत्। इदानीं किमपि उक्ते सति झटित्यन्तर्जाले (Internet) परिशीलयितुं शक्यते। अन्तर्जालं न तु केवलं सूचनासम्प्रेषणप्रविधेः (ICT) अंशः, तथा च किञ्चन साधनमपि। पूर्वं यादृशी स्थितिरासीदिदानीन्तथा नास्ति। सङ्गणकयुगेऽस्मिन्परिवर्तनं जायमानं वर्तते। इदानींङ्किमप्यावश्यकञ्चेद् वयं सङ्गणकस्य साहाय्यं स्वीकुर्मः। पुनस्तत्राप्यन्तर्जालस्य सहायता प्राप्यते। अन्तर्जाले बहूनि साधनानि सन्ति। तत्र परिशीलयामश्चेत्सर्वं लभ्यते। अतः कालानुगुणं परिवर्तनं जातमस्ति।

शिक्षकाणां छात्राणां वा किमप्यावश्यकञ्चेज्झटिति साङ्केतिकविधिना (Technological Method) सङ्गणकस्य तथा चाऽन्तर्जालस्य उपयोगङ्कर्तुं शक्यते। यदि वयन्तथा कुर्मस्तर्हि बहुदिनान्यस्माकं बुद्धौ तिष्ठत्येवञ्च विस्मरणमपि न भवति। सङ्गणकसाहाय्येन Power Point निर्माय शिक्षको विषयान्कथामाध्यमेन, चित्रमाध्यमेन अथवा चित्रचालकमाध्यमेन (Animation) पाठयति चेच्छात्रा अधिकां रुचिं प्रदर्शयन्ति।

❖ सूचनासम्प्रेषणप्रविधिः

सूचना एवं सम्प्रेषणप्रविधिरेकं छत्रसदृशावरणं, यस्मिन्सम्प्रेषणार्थं विविधयन्त्राणि यथा- रेडियो, टेलिविजन्, दूरवाणी, सङ्गणकं, यन्त्रांशः, तन्त्रांशः, अन्तर्जालं, साटेलाइट् इत्यादीनां समाहारो दरीदृश्यते। अतः सम्प्रेषणात्मकज्ञानं प्राप्नुमिदं महदुपकुरुते।

सूचनासम्प्रेषणप्रविधेरर्थः

स्वस्य भावं, विचारं, सन्देशं, सूचनादीञ्चाऽन्यव्यक्तिं प्रति प्रेषणं सम्प्रेषणम् इत्युच्यते। सम्प्रेषणं सूचनासम्प्रेषणप्रविधिना सहाऽत्यन्तसम्पर्कयुक्तं भवति। अर्थात्सूचनासम्प्रेषणप्रविधेः

Cover Page

आशयस्सम्प्रेषणेन सह वर्तते। यतो हि सूचनासम्प्रेषणप्रविधिः सूचनानां स्थानान्तरेण स्वयोगदानं प्रतिभाति। सामान्यरूपेण सूचनासम्प्रेषणप्रविधेः प्रमुखसाधनं वर्तते सञ्चारः।

❖ सूचनासम्प्रेषणप्रविधेस्सम्प्रत्ययः

सूचनासम्प्रेषणप्रविधेमूलसम्प्रत्यया बिन्दुरूपेणात्र लिख्यन्ते—

- सूचनासम्प्रेषणप्रविधेः प्रत्यक्षसम्बन्धो व्यवहारिकपरिस्थित्या सह वर्तते। अस्याः परिस्थित्याः प्रभावात्मकसंरचना मूल्याङ्कनञ्च सूचनासम्प्रेषणप्रविधिना सम्भाव्यते।
- शिक्षायाः प्रमुखमुद्देश्यं भवति छात्राणां व्यवहारे परिवर्तनानयनम्। शिक्षणप्रविधि-शिक्षात्रेषु सम्यग्धिगमं सम्पादयितुं महतीं भूमिकां निर्वहति।
- सूचनासम्प्रेषणप्रविधिरेकमेतादृशं साधनं कल्पीयते, यच्छात्रेषु पूर्णरूपेण शिक्षणोपलब्धिं सम्पादयितुं सक्षमस्स्यात्।
- शैक्षिकपरिस्थितौ व्यवहारं परिवर्तयितुं प्रयुक्तानां साधनानां यावत्सीमापर्यन्तं परिभाषितुं शक्यते, तावत्सीमापर्यन्तं शैक्षिकप्रविधेः प्रयोगं कर्तुं शक्यते।
- अनुदेशनेन छात्रेभ्यस्समुचितपुनर्बलनन्दातुं शक्यते।
- अनुदेशनेन वैयक्तिकभिन्नतानुसारं ज्ञानमर्जयितुं छात्रेभ्योऽवसरं प्रदातुं शक्यते।
- सूचनासम्प्रेषणप्रविधिना पाठ्यविषयं लघुषु खण्डेषु विभज्य छात्रानभितः स्थापयितुं शक्यते।
- सूचनासम्प्रेषणप्रविधिनाऽध्यापकानामनुपस्थितावपि छात्रास्स्वयं ज्ञानं सम्पादयितुं शक्नुवन्ति।

❖ सूचनासम्प्रेषणप्रविधेः विशेषताः

- वेगः- तत्क्षणकार्यसम्पादनमन्तर्जालद्वारा सम्भवति। सूचनासम्प्रेषणप्रविधिना शीघ्रं बहूनि कार्याणि एकस्मिन्नेव समये साधयितुं शक्यन्ते।

Cover Page

• वैविध्यता- सूचनासम्प्रेषणप्रविधिना अधिककार्यकरणानां शक्तिः वर्तते। एतस्मिन् आशयविनिमयसुलभता वर्तते। आशयविनिमयसम्पादनायाऽनेके माध्यमाः वर्तन्ते। वैविध्यतायां सत्यां बहूनि कार्याणि एकस्मिन्नेव समये झटिति साध्यितुं शक्यन्ते।

• न्यूनव्ययः- सूचनासम्प्रेषणप्रविधिना कार्यसाधने न्यूनव्ययो भवति। न्यूनव्ययेन उपकरणानि समुपलभ्यन्ते। यथा एकस्य पाठ्यपुस्तकनिर्माणाय व्ययो भवति तदनु अतिन्यूनव्ययेन डिजिटल् इति माध्यमस्य प्राप्तिर्भवति। एकवारं माध्यमस्य निर्माणे सति पुनः धनव्ययस्य अवसरो न भवति। उपभोक्तृणां कृते लाभाय भवति।

❖ सूचनासम्प्रेषणप्रविधेः आवश्यकताः

कालानुगुणं विविधप्रकारकसूचनासम्प्रेषणप्रविधेर्विकासो जायमानो वर्तते। प्रतिदिनं तदर्थं शिक्षाक्षेत्रे महान् प्रयत्नः क्रियमाणोऽस्ति। सूचनासम्प्रेषणप्रविधेः काश्चन आवश्यकता अधो निर्दिश्यन्ते-

- सूचनाया आदान-प्रदानम्।
- द्रुतगत्यां प्राविधिकविकासः।
- ग्रन्थालयीयकार्यसम्पादनम्।
- दत्तांशसंग्रहणं दत्तांशसंरक्षणञ्च।
- दत्तांशप्रापणे सुलभता।
- विशालक्षेत्रव्याप्तिः।
- बहुलमाध्यमेन (Multi-Media) शिक्षणाधिगमप्रक्रिया।
- समयानुगुणं वैविध्यपूर्णज्ञानप्रदानं भवति।

सूचनासम्प्रेषणप्रविधिरेक आधुनिकविषयो वर्तते। विविधक्षेत्रेष्वधुनिकीकरणाय, विकासाय चाऽस्योपयोगः क्रियते। शैक्षिकक्षेत्रे प्रौद्योगिकक्षेत्रे चाऽस्योपयोगोऽधिकतया दृश्यते। तदतिरिच्याऽस्माकं दैनन्दिनजीवनस्याऽन्येषु क्षेत्रेष्वप्यस्य महती भूमिका वर्तते। तद्यथा –

1. शैक्षिकक्षेत्रे भूमिका

Cover Page

2. मनोरञ्जनक्षेत्रे भूमिका
3. धार्मिकक्षेत्रे भूमिका
4. सांस्कृतिकक्षेत्रे भूमिका
5. व्यावसायिकक्षेत्रे भूमिका
6. आर्थिकक्षेत्रे सूचनासम्प्रेषणप्रविधि:
7. सार्वजनिकक्षेत्रे सूचनासम्प्रेषणप्रविधि:

1. शैक्षिकक्षेत्रे भूमिका –

शैक्षिकक्षेत्रे विषयवस्तुनिर्माणे एन.आई.आई.टी. इत्यस्य महत्त्वपूर्ण योगदानं वर्तते। प्राक्प्राथमिकस्तरीयच्छात्रेभ्यो ज्ञानं प्रदातुं शैक्षिकसामग्रीणां निर्माणन्तथा च महत्त्वपूर्णानां शैक्षिकतन्त्रांशानां निर्माणम् एन्. आई. आई. टी-द्वारा क्रियते। वृक्षाणां कार्यविषये, विकासप्रक्रियाविषये च छात्रेभ्यः सरलतया ज्ञानं प्रदातुमनेन (एन.आई.आई.टी) वर्ड ऑफ प्लान्स तथा च लर्न विड् वुडी मोर् अबाउट् प्लान्टस् इत्यनयोर्निर्माणं क्रियते। छात्रान् रेखाङ्कविषये बोधयितुमध्यापकेन डिजिटल् ज्योमेट्रिक् इत्यस्योपयोगः क्रियते।

अन्तर्जाले विविधप्रकारकाः शैक्षिकसामग्र्यः समुपलभ्यन्ते। अध्यापकः सद्यस्केन (Online) छात्रेभ्यः प्रशिक्षणं प्रददाति। अध्यापको देशान्तरं स्थित्वाऽपि स्वदेशस्य छात्रेभ्यः प्रशिक्षणं प्रदातुं शक्नोति। शैक्षिकसामग्रीणां विषये विद्वद्धिः प्रदत्तानां विचाराणामेकत्रीकरणङ्कृत्वा छात्राः सङ्गणकेन द्रष्टुं शक्नुवन्ति। एवंप्रकारेण सूचना-सम्प्रेषणप्रविधिना छात्रा गृहे स्थित्वा सरलतयाऽनायासेन शैक्षिकविषयाणां ज्ञानं सम्पादयितुं शक्नुवन्ति।

2. मनोरञ्जनक्षेत्रे भूमिका –

मनोरञ्जनक्षेत्रेऽपि बहुमाध्यमानां व्यापकोपयोगः क्रियते। नृत्यं, गीतं, क्रीडा, नाटकादिरोमाञ्चकरघटना अन्तर्जालात्प्राप्यन्ते। यैश्छात्राणां मनः स्वास्थ्यमयं भवति। विदेशीयसंगीतस्य सान्द्रमुद्रिकाऽस्माकन्देशे प्राप्तुं शक्यते। सीडी रोम्-द्वारोच्चगुणवत्तायुक्तङ्गीतं श्रोतुं शक्यते। सङ्गणकेनाऽन्तर्जालाद्देशीय-विदेशीय- नवीनगीतानामधिसूचना, ज्ञानञ्च प्राप्यते।

Cover Page

3. धार्मिकक्षेत्रे भूमिका-

धार्मिकक्षेत्रे बहुमाध्यमानां व्यापकोपयोगः क्रियते। धार्मिकसङ्कीर्णतादूरीकरणे तथा धर्मनिरपेक्षभावनाया विकासे मिश्रमाध्यमं महत्त्वपूर्णस्थानं प्रतिभाति। एन्. आई. आई. टी.-द्वारा धार्मिकविषयाणां तथा पौराणिकविषयाणां बहवः सान्द्रमुद्रिका निर्मिताः, येन छात्रा धर्मस्य वास्तविकज्ञानं प्राप्नुवन्ति। सङ्गणकयन्त्रादपि धार्मिकज्ञानं प्राप्यते। अन्तर्जालाज्जालप्रस्थानेन (Website) छात्रेभ्यो धर्मियज्ञानं प्रदातुं शक्यते। अनेन छात्रेषु नैतिक-मानवीयमूल्यानां विकासं साधयितुं शक्यते। अतोऽन्तर्जालं, सीडी तथा विदुषां विचाराश्च धार्मिकविषयस्य प्रमुखस्रोतांसि भवन्ति।

4. सांस्कृतिकक्षेत्रे भूमिका-

भारतीयसंस्कृतिकसन्दर्भे एन्. आई. आई. टी.-द्वारा विविधप्रकारकास्सान्द्रमुद्रिकाः निर्मिताः, याः सङ्गणकेन द्रष्टुं शक्यन्ते। विशिष्टसमाज-सेवकानां विचारान् सीडीमध्ये प्रस्तोतुं शक्यते। येन छात्रैः सीडी इत्येतस्मादथवा सङ्गणकतः स्वसंस्कृतिविषये ज्ञानं सम्पादयितुं शक्यते।

5. व्यावसायिकक्षेत्रे भूमिका-

व्यावसायिकक्षेत्रे सङ्गणकेन तन्त्रांशानां सदुपयोगं कृत्वा प्रौद्योगिकोन्नतिः क्रियते। व्यावसायिकक्षेत्रे काश्चनोद्योगसंस्था वर्तन्ते, याः टैली, माइक्रोसॉफ्ट, एच्.पी. तथा च नटशैलीत्यादितन्त्रांशानां निर्माणं कुर्वन्ति। एतेषां तन्त्रांशानां सहायेन व्यावसायिकक्षेत्रे प्रमुखाः महत्त्वपूर्णसामग्र्यस्समुपलभ्यन्ते। अधुना व्यावसायिकसम्बद्धक्षेत्रेषु अन्तर्जालमाध्यमेन एव कार्याणि जायमानानि सन्ति। उपभोक्तृसन्दर्शनम् इ-कोमर्स इति अभिधीयते। उत्पन्नानां क्रयविक्रयादिकार्यक्रमाणां सञ्चालनमनेन क्रियते। गृहे उपविश्य उत्पन्नद्रव्यानां स्वीकरणं भवितुमर्हति।

6. आर्थिकक्षेत्रे सूचनासम्प्रेषणप्रविधिः-

वित्तप्रवृत्तिक्षेत्रेषु सूचनासम्प्रेषणप्रविधेः भूमिका अस्वीकार्या वर्तते। दैनन्दिनवित्तसम्बद्धकार्याणां धनदानस्वीकरणव्यवस्थायाम् अप्येतस्य भूमिकाऽत्यन्तं महत्त्वपूर्णा वर्तते।

Cover Page

7. सार्वजनिकक्षेत्रे सूचनासम्प्रेषणप्रविधि: –

सार्वजनिकक्षेत्रेषु सूचनासम्प्रेषणप्रविधेः महत्त्वं वर्तते। अयं युगः साङ्केतिकयुगो वर्तते। युगेऽस्मिन्स्माकं दृष्टिः यावत्पर्यन्तं गच्छति तावत्पर्यन्तं सूचनासम्प्रेषणप्रविधेः परिधिः व्याप्ता वर्तते। सर्वकारासर्वकारकार्येषु सूचनासम्प्रेषणप्रविधिः अत्यन्तमुपकरोति। सार्वजनिकक्षेत्रेषु सूचनासम्प्रेषणप्रविधेः भूमिका महत्त्वपूर्णा वर्तते।

उपसंहारः

विज्ञानस्य क्रमवर्धमानविकासेन यथा समाजस्य बहुषु क्षेत्रेषु परिवर्तनं जायते, तद्वच्चैक्षिकक्षेत्रेऽपि परिवर्तनं जायते। आगतानां समस्यानां समाधानङ्कर्तुन्तथा शिक्षणप्रक्रियां सरलमुत्तमञ्च कर्तुं वैज्ञानिकैः बहून्याधुनिकोपकरणान्याविष्कृतानि। पुरोगतियुक्तदेशेषु सूचनासम्प्रेषणप्रविधेरुपयोगो बहु वर्तते। विज्ञानस्य क्रमवर्धमानविकासेन यथा समाजस्य बहुषु क्षेत्रेषु परिवर्तनं जायते, सूचनासम्प्रेषणप्रविध्याधारितानामुपकरणानां पद्धतीनां विधीनाञ्च विषये तथा तेषामुपकारितायाः अपकारितायाश्च विषये ज्ञानं स्यात्। यद्यध्यापकास्सूचनासम्प्रेषणप्रविधिविषये ज्ञानं नाऽर्जयन्ति, तद्दुःखकरानां प्रयोगङ्कदापि कर्तुं न शक्नुवन्ति। सूचनासम्प्रेषणप्रविधिः छात्रस्याऽध्ययनार्थम् उत्तमविधानमिति दृढीकृतमप्यस्ति। विविधक्षेत्रेष्वधुनिकीकरणाय, विकासाय चाऽस्योपयोगः क्रियते। शैक्षिकक्षेत्रे प्रौद्योगिकक्षेत्रे चाऽस्योपयोगोऽधिकतया दृश्यते। तदतिरिच्याऽस्माकं दैनन्दिनजीवनस्याऽन्येषु क्षेत्रेष्वप्यस्य महती भूमिका वर्तते।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- नन्द, डा. सागरिका (2014), सङ्गणकशिक्षा शैक्षिकोपयोगाश्च, आई.वाई.डि.पी.प्रकाशनम्, खोर्दा, भुवनेश्वर, ओडिसा।
- पात्रः, डा. वृन्दावन (2013), शिक्षणस्य वैज्ञानिकाधारः, दिव्यप्रकाशनी, भुवनेश्वरम्।
- कुलश्रेष्ठ, एस. पी.; सिंघल, अनुपमा (२०११) शैक्षिक तकनीकी के मूल आधार, अग्रवाल पब्लिकेशन्स, आगरा।
- मंगल, एस्. के. & मंगल, उमा (२०११), शिक्षा तकनीकी, PHI Learning Private Limited, New Delhi

Cover Page

- ✚ शर्मा, डॉ. आर. ए. (२०१३), शिक्षण अधिसूचना एवं सम्प्रेषण तकनीकी, आर. लाल. बुक डिपो, मेरठा
- ✚ Bhatnagar, R.P., Educational Techology, Meerut: Loyal Book Depot, 1998.
- ✚ Bose Arpita (2009), H.S. Modern Computer Application: Moulik Library,Kolkata
- ✚ Brayden, (2011) Computer Assisted Teaching New Developments, Nova Science Publishers.